

DÜALİZM VE ANTİK ARI KÜLTÜRÜ

Hayrettin KIZIL*

Özet

Düalizm tabiri, çift kutuplu bir inanç sistemini ifade etmektedir. Tanrıların iyi ve kötü şeklinde sınıflandırıldığı bu sistem Ari mitolojisinde görülmüştür. Arilerin toplumsal hayatı, yaşam koşulları onların inanç sistemini de etkilemiştir. Göçebe topluluklardan oluşmaları, tabiatla içli dışlı bir yaşam sürmüş olmaları Ari tanrılarını şekillendirmiştir. Bu nedenle Antik Ari mitolojisindeki bazı tanrıların, tabiatla ilgili soyut kavramların kişileştirilmiş halleri oldukları görülmektedir. Bu inanç sisteminde düalizmde ortaya çıkmış tanrılar iyi ve kötü olarak kategorize edilmiştir. Bu makalede de Arilerin, toplumsal yaşamlarının inançları üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ariler, Düalizm, toplumsal yaşam, mitoloji

Dualism and Ancient Arian Culture

Abstract

Dualism refers to a bipolar belief system. This system in which the gods were classified good or bad was seen in Arian mythology. Aryans social life and living conditions also affected their belief system. For they were nomadic communities, Arian gods were shaped from their life of intimate nature. For this reason, it is seen that some of the gods of the ancient Arian mythology were the personification of abstract concepts

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretimi Bölümü

about the states of nature. In this belief system, dualism has emerged and gods have been categorized good or bad. In this article, influences of the social lives of the Aryans on their beliefs were studied.

Key Words: Arian, Dualism, social life, mythology.

Giriş

Dini inançlar, insanı ve toplumu şekillendirmesinin yanında bazen insan ve toplum tarafından da şekillendirilmektedir. Özellikle dini metinlerin olmadığı kültürlerde mitolojik inançların, insan ve toplum tarafından etkilenerek yeni bir form alabildikleri görülmektedir. Dinler Tarihi incelendiğinde dünyanın farklı yerlerinde ortaya çıkmış bazı inanç sistemlerinde bu durum somut bir şekilde görülmüştür. Bu inanç sistemleri ortaya çıktıkları toplumun yerleşik veya göçebe olmalarına, tarım veya hayvancılıkla uğraşmalarına hatta coğrafi şartlara göre biçimlenmişlerdir. Ari mitolojisi incelendiğinde de onun ortaya çıktığı toplum tarafından şekillendirildiğı görülmüştür.

Bu makalede Ari mitolojisinin ortaya çıktığı bağlam esas alınarak toplumsal yaşam-inanç etkileşimi incelenmiştir. Çalışmada Arilerin toplumsal yaşamlarının inançları üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Makale   bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Birinci bölümde düalizm kavramı, ikinci bölümde Arilerin toplumsal yaşamları ve özellikleri ile toplumsal yaşamın inancı etkilemesi konuları, üçüncü bölümde ise Ari düalizmi incelenmiş, makale sonuç bölümü ile bitirilmiştir.

Makale hazırlanırken her bir bölüm ilgili olduğu alan esas alınarak çeşitli kaynaklardan istifade edildi. Bu nedenle Dinler Tarihi ile ilgili kitapların yanında zaman zaman Din Sosyolojisi ile ilgili eserlerden de yararlandı. Dini metinler için Avesta ve Rigveda'nın İngilizce ve Türkçe çevirilerinden faydalandı. Avesta metinleri için James Darmesteter'in İngilizce evirileri ile zaman zaman *Avesta*

Zerdüştilerin Kutsal Metinleri adlı Türkçe çevirisinden, Rigveda için ise <http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rv01054.htm> sitesinden ve *Asya Dinleri* adlı kitabın Rigveda ile ilgili bölümlerinden istifade edildi.

1. Düalizm Kavramı

Latince *duo/iki*'den türetilmiş¹ *düalizm* tabirini ilk defa Thomas Hyde, 1700'de yazdığı *Historia Religionis Veterum Persarum* adlı eserinde Perslerin dinini tanımlarken "*dualiste*" şeklinde kullanmıştır.² Thomas Hyde, düalizmi Yüce Tanrı'nın yanında, onun gibi ebedi telakki edilen bir kötü varlığı kabul eden düşünce sistemini belirtmek için kullanmıştır. Pierre Bayie de bu kavramı, 1720 yılında yayınladığı bir sözlüğün *Zoroastre* maddesinde kullanmıştır. Bu eserinde Pierre Bayie, Thomas Hyde'ın düalizm için verdiği anlamı esas almıştır.³ Düalizm, iyilik ile kötülüğün, ışık ve karanlığın birbirinden ayrı ve birbirine eşit derecede olan iki ezeli ve ebedi güçten kaynaklandığı görüşünü savunmaktadır. Bu görüşün, "ikicilik" ya da "iki tanrıcılık" olarak da tabir edilebileceği ifade edilmiştir.⁴

Düalizm'in İslami Terminolojideki adı ise *Seneviyye*'dir. "Katlamak, bükme; ikinci olmak; iki katını almak" anlamlarındaki *seny* kökünden türemiştir. "İkili sisteme bağlı olanlar" anlamına gelmektedir. İslam kaynaklarında alemi nur ve zulmet olmak üzere

¹ Michael Maher, "Dualism", *Catholic Encyclopedia*, c.V, tarihsiz, s.379.

² Ugo Bianchi, Yuri Stoyanov, "Dualism", *Encyclopedia of Religion*, USA, 2005, s.2505.

³ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2005, s.190-191.

⁴ Ugo Bianchi, Yuri Stoyanov, "Dualism", s.2505

iki ezeli aslın yaratıp yönettiğine inanan din veya mezhepler *Seneviyye* olarak anılmıştır.⁵

şehristani, *Seneviyye*'nin Mecusilere özgü bir inanış olduğunu belirtmiştir. şehristani'ye göre Mecusiler, iki aslın varlığını kabul etmişlerdir. Onlara göre iki tane kadim müdebbir vardır. "Hayır" ve "şer", "yarar" ve "zarar", "salah" ve "fesat" bunlar arasında ikiye ayrılmıştır. Birine "Nur" diğerine "Zulmet" adını vermişlerdir. Fars dilinde ilkinin adı Yezdan diğerinin adı da Ehrimen'dir. şehristani bu bilgileri aktardıktan bir paragraf sonra gercek Mecusiler'in bu iki aslın kadim ve ezeli olmasını caiz görmediklerini onların *Nur*'u ezeli, *Zulmet*'i ise muhdes olarak kabul ettiklerini belirtir.⁶ *Düalizm*, Farsçada *dog neği* şeklinde ifade edilmekte aynı şekilde biri hayır diğerine şer olmak üzere iki kaynağı kabul etme anlamında kullanılmaktadır.⁷

İki kaynağın, iki temel öğenin varlığını kabul etmesi nedeniyle düalist düşünce, monistik veya panteistik görüşlerden farklıdır. Bunun yanında basit düalite veya kutupluluklardan özeldir;  nk  erkek ve kadın, sağ ve sol, ışık ve karanlık, iyi ve kötü, ruh ve madde, kutsal ve profan gibi her düalite veya kutupluluk düalizm olarak kabul edilemez. D alizmde asıl olan bunların varlığın temel öğesi olarak kabul edilmeleridir. Yani bu ilkeler, dünyanın nedenleri ve kurucu unsurları olarak anlaşıldığı zaman düalizm vardır.⁸ *Düalizm*'in bir başka özelliği de iki kutbu oluşturan tanrısal g cler arasında bitmek tükenmek bilmeyen bir çekişme ve mücadelenin var olduğunun kabul edilmesidir. Bu nedenle S biilik ve Maniheizm gibi dinler de düalist olarak kabul edilebilir. Gnostik düalizmin etkin

⁵ Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye" *D A*; İstanbul 2009, c.36, s.521.

⁶ Muhammed b. Abdülkerim şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal –Dinler ve Mezhepler Tarihi-*,  ev: Muharrem Tan, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2006, s.223.

⁷ Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, s.255.

⁸ Ugo Bianchi, Yuri Stoyanov, "Dualism", s.2505.

olduğu her iki dinde de ışık ve karanlık güçleri arasında ezeli bir mücadelenin olduğu kabul edilmektedir.⁹ Fakat iyi-kötü ve ışık-karanlık vb zıt kutuplar arasında gerçekleştiği kabul edilen mücadelenin en sistematik örneğinin Antik İran'da görüldüğü belirtilmiştir.¹⁰ Hatta herhangi bir dini tanımlamak için belirli bir sözcük kullanılacaksa, Antik İran dini için kullanılacak anahtar sözcük düalizmdir.¹¹ Öyle ki bu düalist algının ileriki dönemlerde Monoteist Zerdüşt öğretisini de etkilediği belirtilmiştir. Buna göre Zerdüşt öncesi dini durum Zerdüşt sonrası döneme ait Avesta ilahiyatını da etkilemiş, teolojik değişim, tektanrıcılığa meyyal Zerdüşti öğretinin düaliteye ve hatta politeizme dönüşmesinde etkin olmuştur.¹²

2. Ariler, Toplumsal Yaşamları Ve Genel Özellikleri

Düalist düşünce tarzının ilk örneklerinden biri Ari Mitolojisi'dir. "Ari" tabiri, günümüz Hint ve İran topluluklarının başlangıcı olarak kabul edilen asırlarca bir arada yaşamış göçebe kabilelerden oluşan topluluklara verilen bir isimdir. "Ari" tabirinin geçtiği ilk yazılı eserler arasında, Hintlilerin Rigveda'sı¹³, Mecusiler'in

⁹ Sâbiilik'teki Gnostik Düalizm için bkz. Şinasi Gündüz, *Sâbiiler Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara 1999, s.92-106; Maniheizm'deki Gnostik Düalizm için bkz. Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *DİA*, Ankara 2003, c.27, s.575-576.

¹⁰ Michael Maher, "Düalizm", c.V, 379.

¹¹ İskender Oymak, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)*, Elazığ 2003, s.106.

¹² Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Düalizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012, s.96-97, 131.

¹³ Rigveda'da geçtiği bazı yerler için bkz.:<http://www.sacredtexts.com/hin/rigveda/index.htm> sitesinde yayınlanmakta olan Ralph Thomas Hotchkin Griffith'e ait Rigveda'nın İngilizce çevirisi, Hymn LI, 8; Hymn LIX, 2; Hymn, LXXII, 3; Hymn, XCVI, 3 vb. Ayrıca Bkz P. T Raju,-Ningsit Chan -Joseph M. Kitagawa ve İsmail Raci Faruki, *Asya Dinleri*, Tükçesi, Abdullah Davudoğlu, İnkılab Yayınları, İstanbul 2002, s.48,50.

Avesta''sı¹⁴, Klasik Yunan yazarlarından Herodot'un Tarih kitabı¹⁵ vardır. Bu tabir aynı zamanda, Ahamenişler dönemine ait Nakş-ı Rüstem yazıtlarında da geçmektedir. Bu yazıtlarda Darius kendisini "bir Pers, Ari ırkından bir Aryan" olarak tanımlamıştır.¹⁶

Ariler'in günümüz bilim dünyasına girmesi, 1786'da Hindistan Yüksek Mahkemesi yargıcı olarak görev yapan William Jones ile başlamıştır. Hindistan'da bulunduğu sırada Sanskrit dili ile bazı Avrupa dilleri arasındaki benzerlikleri tespit eden Jones'tan sonra Ariler hakkında bilim dünyasında yoğun çalışmalar yapılmıştır.¹⁷ Bu bağlamda Hint-Avrupalıların anayurdu, toplumsal yaşamları, dilleri, inançları araştırılmıştır.

Bu araştırmaların sonuçlarına göre Hint-Avrupalılar, Karadeniz'in kuzeyinde Karpatlar ile Kafkaslar arasında kalan bölgelerde asırlarca bir arada yaşamış topluluklardır.¹⁸ Yarı göçebe olarak yaşayan bu topluluklar rahipler, savaşçılar ve obanlar gibi farklı sınıflardan oluşmaktaydı.¹⁹ Ariler, uzun süre bir arada yaşadıktan sonra dünyanın farklı yerlerine dağıldılar. İlk bölünmede bir bölümü Avrupa'ya diğer bölümü Asya'ya doğru göç etmiştir.²⁰

¹⁴ Avesta'da geçtiği bir yer için bkz Darmesteter, *The Sacred Books Of The East* , IV, Avesta Vendidad, 1/3, s.5.

¹⁵ Herodot, tarih kitabında Medler'den söz ederken, Med ve Perslerin eskiden "Arian"lar olarak tanındıklarını belirtmiştir. Bkz Herodotos, *Tarih*, ev: Müntekim  kmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, 7/62, s.540.

¹⁶ Bailey, <http://www.iranicaonline.org/articles/arya-an-ethnic-epithet> erişim tarihi: 28/02/2012. Ayrıca bkz.: Mills, *Our Own Religion in Ancient Persia*, s.143.

¹⁷ Herman Kulke, Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, ev: Müfit Gürsoy, İmge Yayınları, Ankara 2001, s.53-53; A. Ragozin Zenaidi, *Media, Babylon, Persia From the Fall of Nineveh To The Persian War*, Lonbon 1889, s.15.

¹⁸ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, ev: Ali Berktaay, Kabalcı Yayınevi, 2.Basım, İstanbul 2007, c.I, s.233.

¹⁹ Mary Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, London 1979, s.2

²⁰ Joseph Campbell, *Doğu Mitoloğisi Tanrının Maskeleri*, ev: Kudret Emiroğlu, 3.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s.175.

Günümüzde Hint-İranlılar olarak adlandırılan Asya'ya doğru göç etmiş topluluklar asırlarca bir arada yaşadıkları M.Ö. 2000 yıllarında ikiye bölünmüş²¹, bir kısmı Hint yarımadasına diğer kısmı İran'a göç etmiştir.²² Yarı göçebe gruplar Hint Arileri ve İran Arileri olarak ikiye ayrıldıktan sonra da ilk özelliklerini korumuş, kırsal/pastoral yaşamlarına devam etmişlerdir.²³

Göçebe ve savaşçı kabilelerden oluşan Arilerin kullandıkları ortak sözcük dağarcığından tarımla uğraştıkları, sığır (aynı zamanda domuz ve büyük olasılıkla koyun) yetiştirdikleri ve hem yabani hem de evcilleştirilmiş atı bildikleri anlaşılmaktadır. Tarımla da uğraşmalarına rağmen daha çok hayvancılık ekonomisi etkili olmuştur. Göçebelik, ailenin ataerkil yapısı, talan baskınlarına düşkünlük, fetihlere yönelik askeri örgütlenme, Hint-Avrupa toplumlarının ayırt edici özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Arkeolojik kazılar ve mezar yapılarından, zengin ve yoksul mezarlar arasındaki zıtlıktan, o dönemde oldukça köklü bir toplumsal farklılaşma olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Bu toplumun rahipler, savaşçılar, hayvancılıkla uğraşanlar/çiftçiler olmak üzere üç kesimden oluştuğunu gösteren en eski kanıtlardan birinin Mitanniler ile Hititler arasındaki bir antlaşmada görülebileceği belirtilmiştir. Bu antlaşmada dört büyük Ari tanrısı Mitra, Varuna, İndra ve Nasatya'ya yemin edilmiştir. Bu tanrılardan Mitra ve Varuna, Vedalar'da belirgin bir biçimde bir arada kullanılmaktadır. Dumezil'e göre Mitra ve Varuna Hint egemenliğinin iki ana özelliği olan yasama ve din erkini temsil

²¹ Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, s.2

²² Irach J.I. Taraporewala, *Zerdüşt Dini, Zerdüşt'ün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*, Çev: Nice Damar, Avesta Yayınları, İstanbul 2002, s.15-16.

²³ Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, s.2.

²⁴ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c.I, s.234.

etmektedir. Bunlardan Nasatya halkın ve çiftlik hayvanlarının sağlığıyla ilgiliyken, İndra ise tam anlamıyla bir savaş tanrısıdır.²⁵

2.1. Toplumsal Yaşamın Din Algısını Etkilemesi

Bilindiği gibi din, insanlık tarihinin her döneminde etkili olmuş bir kurumdur. Din, dil, kültür, düşünce dünyası vb insan hayatının maddi ve manevi bütün yönlerini etkileyen hatta belirleyen bir kurumdur. Bu özelliklere sahip olmasına rağmen dinin bazı dönemlerde insanoğlunun müdahalesi sonucu şekillendiği hatta düzenlendiği görülmektedir. Yani din toplumsal yaşamı etkilediği gibi toplumsal değişimden de etkilenmiştir. Özellikle belli bir yazılı metni olmayan mitolojik dinlerde, din algısının kültürden, düşünce dünyasından veya toplumsal yaşamdan etkilendiği görülmektedir. Bu etkilenmeler bazen kasıtlı bazen de kişinin kendi yaşam şartlarının etkisiyle dini anlaması, sonucu olabilmektedir. Yani hayat tarzının ve maddi olanakların insan düşüncesini yönlendirmesi sonucu dini algılayış farklı şekillerde gerçekleşmektedir. Mitolojik dinlerde bu "algı" zamanla dini değiştirmekte, dine yeni unsurlar katmaktadır. Ali şeriatı'ye göre bütün ruh , fikri ve kültürel değişimlere paralel olarak, dine ait inanç esasları da, medeniyetlerin değişim tarihleri boyunca insanlığın zihninde çeşitli şekillere b r nm ştir.²⁶

İnancın ve din algısının toplumsal yapıdan ve coğrafi şartlardan etkilenmesi yani bir toplumun inanç sisteminin o toplumun yaşam tarzından ve yaşadığı coğrafyadan etkilenebileceği ile ilgili olarak birçok kişi benzer görüşler  ne sürmüştür. Bunlardan toplumsal yaşam şeklinin ve coğrafi şartların din algısını etkilediğini belirten İbn Haldun, Mukaddimesi'nde bedev  (geçimlerini ziraat ve

²⁵ J.P. Mallory, *Hint Avrupalıların İzinde Dil, Arkeoloji ve Mit*,  ev: Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s.154.

²⁶ Ali şeriatı, *Dinler Tarihi*, s.461.

hayvancılıkla sağlayan ve badiyelerde yaşayan)²⁷ ve Hadaî (medeni, şehirlerde ve kentlerde yaşayan) toplulukları incelemiştir. İbn Haldun'a göre Bedevî ve Hadaîler ahlak, din ve fiziksel yapı açısından birbirlerinden farklı özelliklere sahiptirler.²⁸ Bedevîler, şehirlilerden daha cesur, hayır ve iyiliğe şehirlilerden daha çok meyillidirler.²⁹

İbn Haldun, bunun yanı sıra coğrafi ve iklimsel şartların insanların fiziki yapısını, ahlakını, "din" anlayışını ve kişisel özelliklerini etkilediğini, alçak, sıcak ve deniz kıyısında olan yerlerde (deniz, sıcaklığı ve harareti arttırdığı için) yaşayanların yüksek ve serin yerlerde yaşayanlara göre eğlenceye daha çok düşkün olduklarını belirtmiştir.³⁰

İbn Haldun, bolluk ve israfın kişinin ahlak ve dini inancına zarar verdiğini, lüks içinde yaşamayıp, kendilerini zevklerden ve zevkli şeylerden uzak tutanların, bolluk ve lüks içinde yaşayanlara göre daha dindar ve ibadetlere daha düşkün olduklarını, bu nedenle şehirlerde ibadetlere düşkün olanların daha az olduğunu belirtmiştir. Abidlerin daha çok darlık içindeki bedevîlerden çıktığını ifade eden İbn Haldun³¹ bunun nedenini şehir hayatına dayandırır. Çünkü konfor ve rahatlık insanın bedenini yumuşattığı gibi dinini de yumuşatır, onu temelinden kemirir. Ahlakını bozduğu gibi dinini de bozar.³²

²⁷ Muhammed b. Abdurrahman b. Haldun Hadrami İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev: Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004, c.I, s.157.

²⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, c.I, s.157-170.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz İbn Haldun, *Mukaddime*, s.163-168. İbn Haldun, cesaret konusunda Sahabilerin istisna olduğunu, onların sürekli olarak Kur'an ve Hz Peygamber tarafından eğitildiğini, cesaret ve yürekliliğin sürekli kalplerine aşılandığını belirtmiştir. (Bkz İbn Haldun, aynı yer)

³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, c.I, s.121-122.

³¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, c.I, s. 124.

³² Ahmet Arslan, *İbn-i Haldun*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s.177.

Toplumsal yaşamın dini etkilediğini Max Weber de öne sürmüştür. Weber'e göre göçebelik, yerleşik çobanlık, köy, Şehir, vb yaşam tarzı, dini tutum ve davranışlara yansiyabilmektedir. Bunun yanı sıra köylüler, askerler, tüccarlar, köleler, işçiler ve entelektüeller gibi farklı meslek gruplarının yaşam tarzları da dini tutum ve davranışlarını etkileyebilmektedir.³³ Aşağı orta sınıfın hayatı, özellikle Şehir esnafı veya küçük tüccarın hayatı, köylünün hayatıyla kıyaslandığında, bunların hayatının doğa ile daha az ilişkisinin olduğu da açıktır. Sonuçta doğanın akıldışı g clerini etkilemek için büyüyen bağımlılığın, Şehir sakinleri ve çiftçiler için aynı anda rol oynadığı söylenemez.³⁴

Joachim Wach ise, dini inançların toplumun uğraştığı mesleklere göre değişebileceğini aynı zamanda farklılaşmadan etkilenebileceğini ifade etmiş “Din Sosyolojisi” adlı kitabında konu ile ilgili olarak Amerika, Afrika, Hindistan, Yeni Gine gibi Dünya'nın farklı yerlerinden örnekler vermiştir.³⁵

 nver Günay, g cebe hayatının en önemli ögesinin aile ve kabile olduğunu belirtmiş, g cebe yaşayanlar ve hayvancılıkla uğraşanlar arasında kanlı kurbanların önemli bir yer tuttuğunu, önemli günlerin ve bayramların g cebe hayatın ritmiyle uygun olduğunu ifade etmiştir. Hatta g cebe ve savaşçı toplumların yerleşik hayata geçişlerinde bu iki form arasındaki telakkilerin onların dini yaşayışlarına da yansıdağına işaret etmiştir. Buna göre dindarlık türü içerisinde kutsallıklar da köylü ve ziraata dayalı hayat telakkisine göre Şekil değiştirmektedir.³⁶

³³ Max Weber “Din Sosyolojisi”,  ev: Mevl de Ayyıldızoğlu, *Din Sosyolojisi*, Der: Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s.155-157.

³⁴ Max Weber “Din Sosyolojisi”, s.155.

³⁵ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*,  ev:  nver Günay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.276-296.

³⁶  nver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2000, s.299-300.

Göçebe topluluklar tabiatla iç içe sürekli temas halinde oldukları için inançları bu durumdan etkilenebilmektedir. Tabiatla doğrudan doğruya ve devamlı temas halinde bulunan köylü, tabiatüstü sihri formlara öteki toplumsal çevrelere oranla daha duyarlıdır. Bu yolla köylü, kendi hayat faaliyetleri için, esrarengiz güçlerin yardımını sağlamaya, köylülerin de fesadını bertaraf etmeye çalışmaktadır. Keza, ziraate dayalı köylülerin dindarlıklarında bolluk ve bereket tanrıları ve benzeri kutsallıkların önem kazanması da bu bakımdan kayda değerdir. Köylü dindarlığı her çeşit savaşı girişimi reddetmektedir.³⁷

Toplumsal yaşamın farklı tanrı anlayışlarına sebep olabileceği ifade edilmiştir. Pettazoni, farklı tanrı anlayışlarının toplumsal yaşamdan etkilenme sonucu olduğunu belirtmiştir. Pettazoni'ye göre değişik toplumlarda görülen Semavi (Göksel) Baba'nın geçmişinde uzun bir pastoral ataerikl medeniyet geleneği; Toprak Ana'nın geçmişinde ise, uzun tarımsal anaerikl medeniyet geleneği vardır. Semavi Baba, varlıkları gökten gelen yağmura bağlı olan meralarda yaşayan sürüleri ve onların ürünleriyle geçimlerini sağlayan göçebelerin tipik Yüce Varlığıdır. Toprak Ana ise, arazilerinin gelirleriyle geçinen çiftçilere özgü bir Yüce Varlıktır.³⁸ Pettazoni, ilahi varlığın bu algılanış şekillerinin, onları etkileyen ve değişik Yüce Varlıkların ifadeleri olan farklı kültürel gerçeklerle esaslı ilişkileri olduğunu ifade etmiştir.³⁹

Toplumsal yaşamın dini inanç üzerindeki etkileri konumuz olan Arilerde de tezahür etmiştir. Dini anlayışın toplumsal yaşam yanında coğrafi özellikler ve iklimden de etkilenebildiği Hindistan ve İran'a göç etmiş Arilerde görülebilmektedir. Hint ve İran Arilerini

³⁷ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 300. Ayrıca bkz Max Weber, "Din Sosyolojisi", s. 155.

³⁸ Rafaella Pettazoni, "Yüce Varlık: Fenomenolojik Yapı ve Tarihsel Gelişim", *Tanrı'ya Dair*, Derleyen ve Çeviren: Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul 2002, s.33-34.

³⁹ Rafaella Pettazoni, "Yüce Varlık: Fenomenolojik Yapı ve Tarihsel Gelişim", s.35.

karşılaştıran Ali Şeriatî,, Hindistan'a göç eden Arilerin verimli bir memleketle karşılaştığını, İran'a gidenlerin ise kuru ve az sulak bir memleketle karşılaştığını bunun o bölgedeki insanların din anlayışını etkilediğini Şu Şekilde ifade etmiştir: ".....coğrafi farklılık ve doğurduğu sonuçlar, bir  l de İran'da ve Hint'te yaşanmıştır. Bir ırkın böyle ikili, farklı din yaratmalarına sebep olduğu da söylenbilir.... Hint Aryaileri çok verimli topraklar ve çok rahat bir hayatla karşı karşıya idiler, iktisadi açıdan mükemmelen bir refahın içinde olan bir insan gibi, iŐsiz ve zahmetsiz olarak ekmek elde ediyor, kendiliğinden Őiir, musiki, sanat; çok ince duygular, sapık hayaller veya güzel düŐlerin peŐine d Őuyor; varlığın verdiği imkanlarla rahatça hayatın güncel, iktisadi ve maddi gerçeklerinden, rahatlık ve refahla en yüksek edebi eserleri, en ince Őairane duyguları; en güzel musikileri ve sanatları; en zarif mimari eserleri meydana getirme imkanı buluyorlardı. Ayrıca en derin irfan hazineleri; sofuca ve aŐık a incelikler, yücelerde a an idealler ve insani düŐler Hint kültüründe doğal olarak kendiliğinden meydana geliyordu.⁴⁰

Yani Arilerin iki kolu aynı soydan oldukları halde, biri Hindistan'a diğerini İran Steplerine vardıktan sonra yerleŐtikleri bölgenin etkisinde kalmışlardır. Hindistan'ın verimli iklim Şartları ve coğrafyası daha rahiperver ve münzevi bir dini anlayış doğururken, İran'ın bol  oll  kıraç toprakları ve zor hayat Şartları daha aktif ve mücadeleci bir inanç ortaya çıkarmıştır.⁴¹

İran'ın coğrafi Şartlarının Antik Hint-İran Düalizmi'ni devam ettirdiği iddia edilmiştir. Boyce, İran ve Hindistan'da görülen benzerlikleri iki kültürün ortak geçmiŐine dayandırmakta iken farklı yanları bu kültürlerin gittikleri yerlerdeki coğrafi farklılıklara dayandırmıştır. Buna göre Hindistan'a g ç edenlerin zengin bitki

⁴⁰ Ali Şeriatî, *Dinler Tarihi*,  ev: Erdoğan Vatansever, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2001, s. 445-447.

⁴¹ Asiye Tığlı, *Zerdüşt Hayatı ve  ğretisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s.52-53.

örtüsü, muson yağmurları ile karşılaşması antik düalizmi zayıflatmıştır. Fakat İran'a göç edenler burasının Antik Hint-İran halklarının yaşadığı yerlere iklim ve coğrafi şartlar yönünden benzer olması eski inançlarını sürdürmelerine destek vermiştir. Bu nedenle Antik Hint-İran düalizmi İran'da devam etmişken Hindistan'da eskisi gibi etkili olmamıştır.⁴²

3. Ari İnanç Sistemi ve Düalizm

Arilerin toplumsal özellikleri inanç yapılarını etkilemiştir. Göçebe topluluklardan oluşmaları, tabiatla iç içe yaşamaları, hem tabiatla, hem diğer kabilelerle, vahşi hayvanlarla sürekli mücadele içinde olmaları, avcılık vb uğraşlar hem toplumsal sınıflaşmayı hem de dini inançlarını etkilemiştir. Bu bağlamda Antik Arilerin inanç sisteminin belli başlı özellikleri ortaya çıkmıştır. Bunlar put ve mabetlerinin olmaması, tanrılarının tabiatla ilgili olması, yarı göçebe ve farklı kabilelerden oluşmuş olmaları nedeniyle tek bir inanç yerine farklı inançların ortaya çıkmış olması gibi özelliklerdir.

Arilerin en dikkat çekici özelliği onların put ve mabetlere sahip olmamalarıdır. Bu durum toplumsal yaşamın belirgin bir sonucudur. Göçebe hayat onların, tanrılarına bir şekil verip, suretlerini oluşturmalarına ve düzenli bir ibadet sistemi geliştirmelerine izin vermemiştir. Yerleşik hayata geçmemiş olmalarından kaynaklanan bu durum tüm Ariler için geçerli olmuştur. Herodot, kitabında Arilerin tapınaklarının olmadığını belirtmiş, onların güneşe, aya, toprağa, suya ve rüzgara taptıklarını ifade etmiştir.⁴³

Hatta Hint Avrupalıların eski dillerinde "tapınak" anlamına gelen bir terime rastlanmamıştır. Sadece kurban edilmiş hayvanların olduğu ve şiirlerin okunduğu bir yemekle, ilahların "ölümlüler"

⁴² Mary Boyce, *History Of Zoroastrianism*, s.18-19.

⁴³ Herodotos, *Tarih*, 1/131-132, s.75.

tarafından ağırlandıkları bir ziyaret olarak tasarlanmış bir ‘‘ibadet’’ söz konusuydu.⁴⁴ Eliade’a göre tapınak yapmayan Hint-Avrupalılarda tapım büyük olasılıkla açık havada etrafı çevrili, kutsanmış bir toprak parçasında yapılıyordu.⁴⁵ Benzer şekilde Hindistan’daki Arilerin de ilk dönemlerde mabet yapmadıkları belirtilmiştir.⁴⁶

Ari inanç sisteminin diğer bir özelliği tanrıların tabiatla ilgili olmasıdır. Ari tanrıları incelendiğinde bu tanrıların tabiat hatta insanla ilgili bazı özelliklerin tanrılaştırılmış hali olduğu görülmektedir. G cebe hayatın zor şartları, hayvancılık ve geniş ovalarda sürdürülen hayat, Ari tanrılarını şekillendirmiştir. Antik Ari dönemini anlatan kaynaklar incelendiğinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Bu dönemin inanç sistemi, yani Zerdüştilik  ncesi Ari inanç sistemi, konusundaki en önemli kaynaklar, Hint kutsal kitapları Vedalar ile Mecusilerin kutsal kitabı Avesta’dır. Bunun yanında Firdevsi’nin şehname’sinde de konu hakkında veriler olduğu belirtilmiştir.⁴⁷

Aslında bu metinler eski Ari dinine ait tanrıları ve onlara tapan kabileleri tam olarak tanımlamamasına rağmen yine de Arilerin dini inançları, Ari inançlarındaki ortak temalar, Ariler içerisindeki farklı dini gruplar, dini gruplar arasındaki ilişkiler ve gelenekleri anlamaya yardım etmektedir.⁴⁸ Mary Boyce, Rigveda ile Avesta’nın, karşılaştırılması sonucunda Hint-İranlıların eski dinlerinin ortaya çıkarılabileceğini, farklı malzemelerden hem Proto Hint İnan dinleri

⁴⁴ Mallory, *Hint Avrupalıların İzinde..*, s.149.

⁴⁵ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c.I, s.236.

⁴⁶ Subhash Kak, *Vedic Elements In The Ancient Iranian Religion of Zarathustra*, Adyar Library Bulletin, vol. 67, 2003, s.58.

⁴⁷ <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/aryans/religion.htm> erişim 05/04/2013.

⁴⁸ <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/aryans/religion.htm> erişim 05/04/2013.

hem de Zerdüşt doğmadan önce ortaya çıkmış müteakip gelişmelerin anlaşılabilceğini belirtmiştir.⁴⁹

Mary Boyce, başka bir eserinde, yine Avesta ve Rigveda'dan antik döneme, pastoral yaşamın biçimlendirici etkisinin hakim olduğu döneme, ait bazı dini inançların bulunacağını belirtmiştir.⁵⁰ Bu iki eser incelendiğinde Arilerin inandıkları bazı tanrı isimlerinin tabiat güçleri, tabiat olayları oldukları görülür. Bundan Arilerin tabiat güçlerini kişileştiren, tabiat olaylarına tanrısal güçler yükleyen bir inancı benimsemiş ateş, su, toprak, yıldırım, gökyüzü ve hava, güneş, ay ve yıldızların belirli güçler/tanrılar tarafından yönlendirildiğini esas alan bir inanç sistemini kabul ettikleri anlaşılmaktadır.⁵¹

Bu inanç sisteminin tüm Hint-Avrupa topluluklarında ortak bir özellik olduğu, Hint-Avrupa ırkından gelen Töton, Hellen, Kelt, Slav, İtalyan, Ermeni ve Pers (İran) halkının dinleri üzerine yapılacak karşılaştırmalı bir çalışma açısından bakıldığında, bu insanların esas dinlerinin, her türlü şüphenin ötesinde, her biri özel fonksiyona sahip bir yığın irili ufaklı tanrıya duyulan animistik inançtan müteşekkil olduğunun anlaşılacağı ifade edilmiştir.⁵²

Hint-Arilerin tapındığı tanrılar arasında Avesta'da, Atar (ateş), Apas, Haoma ve Guesh-Urvan (boğanın ruhu), Asman (gökyüzü) ve Zam (yeryüzü), Khwar (güneş) ve Mah (ay), Vayu (rüzgar), gibi doğa fenomenleriyle bağlantılı çok sayıda ilahi varlıkların ismi geçmektedir. İnsanlar sözleşme tanrısı Mithra'ya, ardından ateş ve güneşle ilgili tanrılar ve Asura/Ahura payesi almış Apam-Napata'ya

⁴⁹ Mary Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, s.3.

⁵⁰ Mary Boyce, *History Of Zoroastrianism vol. I The Early Period*, Leiden 1975, s.3.

⁵¹ Maneckji Nusservanji Dhalla, *Zoroastrian Theology From The Earliest Times To The Present Day*, New York 1914, s.4-5; Zenaïdi, s.39.

⁵² C.A. Kadir,, "İslam Öncesi Hint Düşüncesi", Çev: Kürşat Demirci, *İslam Düşüncesi Tarihi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1990, c.I, s.33.

inanyorlardı.⁵³ Avesta'nın Yeşt bölümünde yukarıda ismi geçen Mah (Ay), Khvarşed (Güneş), Mithra, Zam, sulara, yeryüzüne, ateşe, yildızlara yakarıldığı, bunlara ilahiler okunduğu veya kurban sunulduğu görülmektedir.⁵⁴

Yukarıda ismi verilen bazı tanrıların Rigveda'da geçtiği görülmektedir. Hint Arilerine ait Rigveda'nın tanrı anlayışı da Zerdüştilerin Avesta'sında geçen tanrı anlayışına benzemektedir.⁵⁵ Rigveda'da büyük ya da küçük tüm tanrıların ilahlaştırılmış tabiat olduğu görülmektedir. C.A. Kadir, Vedik tanrıları üç Şekilde incelemiştir. Bunlar:

1- Göksel Tanrılar, Dyaus⁵⁶ (Yun. Zeus), Mitra⁵⁷ (güneş ışığının tanrısı), Surya⁵⁸ (güneş) vb.

2- Atmosfer Tanrıları: İndra⁵⁹, Marutlar⁶⁰ (fırtına tanrıları), Vayu⁶¹ (rüzgâr tanrısı) vb.

⁵³ *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*. (2012). ev., Fahriye Adsay/İbrahim Bing l, İstanbul: Avesta Yayınları, s.10.

⁵⁴ *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, s.356 ve sonrası (Ayrıca Bkz Yasna, 38/1; Yasna, 38/3; Yasna,68/1). Avesta, incelendiğinde yukarıda ismi verilen tanrıların kurbanlar ve adaklar sunulduğu görülmektedir (Bkz *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, s.175-228). Avesta'nın R m Yaşt bölümünde Vayu'ya yapılan övgüler ve yakarışlar yer almaktadır (Bkz James Darmesteter, *The Sacred Books Of The East Volume XXIII, The Zend Avesta Part II*, Oxford 1883, s.249-263.

⁵⁵ Hayreddin Kızıl, "Rigveda ve Avesta Tanrı Panteonundaki Benzerlikler", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Yıl:13, Sayı:1, Bahar 2013, s.29-52.

⁵⁶ "Dyaus"un, Rigveda'da geçtiği bir yer için bkz <http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rv01054.htm> Ralph Thomas Hotchkin Griffith'e ait Rigveda'nın İngilizce evirisi Hymn, LIV, İndra/3, erişim 21/04/2013.

⁵⁷ "Mitra" ile birlikte diğer tanrıların hitap eden bazı ilahiler için bkz <http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rvi01.htm> Ralph Thomas Hotchkin Griffith'e ait Rigveda'nın İngilizce evirisi erişim 21/04/2013 ile Raju, *Asya Dinleri*, s.51, 54, 57.

⁵⁸ "Surya"ya hitap eden bir ilahi için bkz <http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/index.htm> Ralph Thomas Hotchkin Griffith'e ait Rigveda'nın İngilizce evirisi Hymn L, Surya ilahisi. Erişim 21/04/2013.

3- Yeryüzü Tanrıları, Rigveda'da nehirlerin tanrılaştırıldığı belirtilmiştir. Bu nedenle Sindu (İndus), Vipas (Bias) gibi bazı nehir isimleri geçmiştir. Bunlar dışında Rigveda'da Agni⁶² (ateş), Soma⁶³ (Avesta'da Haoma) vb tanrı isimleri de geçmektedir.⁶⁴

Antik Arilerin diğer bir özelliği ise yarı göçebe ve birbirinden farklı kabilelerinden oluşmaları nedeniyle farklı inançlara sahip olmalarıydı. Bu kabileler arasında din farklılığın yanında savaşların çıkmış olması da muhtemeldir. Zerdüştü ve Hindu metinleri okunmasından ilk dönemlerde Ariler arasında tek bir dinin olmadığı anlaşılmaktadır. O döneme ait bilgilerden Ariler arasında zaman içerisinde farklılaşmış birbiriyle ilişkili üç dinin olduğu belirtilmiştir. Bu dinler tarihin farklı dönemlerinde ve farklı noktalarda farklı bir görünüm arz etmekteydi. Üç dinin bir arada yaşadığı dönemler olduğu gibi birbirleriyle çatıştıkları dönemler de olmuştu. M.Ö. 1400'lerde Mitanniler'e ait bir barış antlaşmasında birer *Asura* olarak kabul edilen Varuna ve Mitra ile beraber birer *deva* olan İndra ve Nasatyas'lara da yer verilmiştir.⁶⁵

⁵⁹ "İndra"ya hitap eden bazı ilahiler için ilahi için bkz bkz <http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rvi01.htm> Hymn LI, LII, LIII nolu ilahiler. Erişim 21/04/2013.

⁶⁰ "Marut"lara hitap eden bir ilahi için bkz <http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rvi01.htm> Hymn XIX. Agni and Maruts erişim 21/04/2013.

⁶¹ "Vayu"ya hitap eden bir ilahi için bkz <http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rvi01.htm> Hymn CXXXIV Vayu, erişim 21/04/2013.

⁶² "Agni"ye hitap eden bir ilahi için bkz <http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rvi09.htm> Hymn I. Agni. erişim 21/04/2013.

⁶³ Rigveda'da "Soma"ya 120 ilahi sunulmuştur. Bkz Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c.I, 254. Eliade, aynı yerde Rigveda'nın dokuzuncu kitabı tamamen kendisine ithaf edildiğini belirtmiştir. Rigveda'nın bu kitabı için Bkz <http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rvi09.htm> erişim 21/04/2013.

⁶⁴ Kadir, "İslam Öncesi Hint Düşüncesi", c.I, s.36-37.

⁶⁵ <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/aryans/religion2.htm> erişim 05/04/2013.

Tiele, ilk dönemlerden itibaren hatta birbirlerinden ayrıldıklarından sonra Ari topluluklar arasında farklı inançlara sahip kabilelerin olduğunu kaydetmiştir. Tiele, kitabında Rigveda ve Avesta'daki bazı tanrı isimlerinin ortak olmasına rağmen Ahura/Asura ve Daevas/Deva gibi bazı kavramların zıt anlamlarda kullanılmasının nedenlerine dair yapılmış iddiaları da değerlendirmiştir. Tiele'e göre Daevas'lara tapan grubun Hint topraklarına gittiği Ahura'lara/Asuralara tapanların İran'a gittiği bunun sonucunda Hint'te kötü kabul edilen Asuralar'ın İran'da iyi kabul edildiği, Hint'te kötü kabul edilen Deva'ların İran'da Daeva olarak kötü kaldığı teorisinin geçerli olmadığını iddia etmiştir. Tiele'e göre ayrılıktan sonra uzun süre Daevalar'a tapanlar İran'da da kaldı. Hatta bunlar arasında Zerdüşt'le mücadele edenlerin olduğu Zerdüşt' n ölümünden sonra da uzun süre varlıklarını sürdürdüklerini belirtmiştir. Buna göre Avesta'da geçen Daeva tapıcıları Hintli değil, bunlar İran'a yerleşen Arilerdi.⁶⁶

Tiele'nin bu açıklamasına karşın Taraporewala ve Dhalla, Arilerin iki kola ayrılmadan önce aralarında dini tartişmaların yaşandığını kaydetmişlerdir.⁶⁷ Bunun sonucunda *Ahura/Asura* ile *Daeva/Deva* tabirleri Hint ve İran kutsal kitaplarında farklı anlamlarda kullanılmıştır. Rigveda'da *Deva* iyi *Asura* ise kötü tanrıları ifade etmek için kullanılmışken Avesta'da *Deva* kötü, Ahura ise iyi tanrıları ifade etmek için kullanılmıştır. Taraporewala, İran ve Hint mitolojisinde bu ve benzeri terimlerin taban tabana zıt anlamlarda kullanılmasının nedenini, yukarıda da ifade edildiği gibi Arilerin iki

⁶⁶ Tiele, s.138.

⁶⁷ Dhalla, *History Of Zoroastrianism*, s.8; Taraporewala, *Zerdüşt Dini, Zerdüşt' n Gathaları.....*, s.16

kola ayrılmadan önce soyun iki bölümü arasında çıkan dini tartışmalara dayandırmaktadır.⁶⁸

Arilerin göçebe olmaları ve farklı inançlara sahip olmaları tek bir inanca bağlanmalarını engellemesi, Ariler hakkında araştırma yapanların işini de zorlaştırmakta, tüm Ariler için geçerli olabilecek sağlam bir bilgiye ulaşmayı da engellemektedir. Bu nedenle Eliade'a göre eldeki belge ve bulgulardan başlangıçtaki toplulukların dinsel düşünce ve uygulamalarını değil, ancak Hint-Avrupa ideolojisinin genel yapısı elde edilebilir. Bu durum Hint-Avrupalılara özgü dinsel deneyim konusunda bize bilgi vermekte, ayrıca Ari dili konuşan halkların her birine ait özgül yaratıcılığı değerlendirmemize imkan tanımaktadır.⁶⁹

3.2. Ari Düalizmi ve Kökenleri

Ari kabilelerinin farklı dini inançlara sahip olması inançlarının düalistik özelliğini engellememiştir. Avesta çevirileriyle bilinen Darmesteter, Antik Hint İranlıların dini inançlarını anlatırken onların bu yönünü de incelemiştir. Antik Hint-İranlıların din algısını, düalist olarak ifade eden Darmesteter'e göre Hint-İran dinlerinin temelinde iki ilke mevcuttu: İlki doğada bir **kanun** olduğu ikincisi doğada bir **savaş** olduğu şeklindeydi:

Buna göre ilk ilkenin açıklaması şu şekilde idi: Doğada bir kanun var, çünkü tabiatta mevcut olan her şey sakin ve belli bir düzen içerisinde işlemektedir. Günler, mevsimler, yıllar uyumlu bir şekilde arka arkaya gelip gitmesi insanlarda bir hayranlık

⁶⁸ Taraporewala, *Zerdüş Dini, Zerdüş'ün Gathaları...*, s.16. Mallory, bunun nedenleri arasında her iki topluluğun gittikleri yerlerdeki yerel toplumlarla karışmayı da sayıyor. Bu ve diğer nedenler için Bkz Mallory, *Hint Avrupalıların İzinde*, s.54-61. Ayrıca bkz.: <http://heritageinstitute.com/zoroastrianism/aryans/religion.htm> erişim: 05/04/2013

⁶⁹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c.I, s.238-239.

uyandırmıştır. Güneş ve ay arasındaki muhteşem dostluk, şafağın hişbir zaman vaktini unutmaması, yıldızların gece parlaması ve gündüz kaybolmalarının hepsinin belli bir düzen içerisinde olması Arileri bütün bunları düzenleyen, kontrol eden bu kural ve düzenin kendisine ait olduğu bir tanrı inancına ulaştırmıştır.⁷⁰

Antik Hint-İranlıların inandığı ikinci kurala göre ise doğada bir savaş mevcuttu. Çünkü onlara göre doğa, iyilik için çalışan g lerle kötülük için çalışan güçleri ihtiva etmekteydi: Tabiatla, insanlara fayda veren g ler yanında onlara zarar veren g ler de mevcuttu. Orada tanrılar ve kötü ruhlar/şeytanlar vardı. Bu iki grup mücadele halindeydi. Darmesteter, burada konuyu fırtına  rneği ile somutlaştırmaktadır. Ona göre bu mücadele fırtınadan başka hişbir şeyde gözlerimizin önünde bu kadar iyi temsil edilemezdi. Fırtınada ışığı götüren ve gökyüzünden suyu kesmek isteyen şeytan, bunları insana ve susamış yeryüzüne sunan Tanrı ile mücadele etmekteydi.⁷¹

Tabiatla güçlü bir bağları olan Arilerin inandığı bazı tanrıların doğanın bazı özellikleri ile bazı soyut kavramların kişileştirilmiş halleri olduğu yukarıda belirtildi. Aslında bu durum geçmişte sadece Arilere has değildi. Aynı durum dünyanın başka yerlerinde de görülmüştür. Bu konuda en yakın  rnek Mezopotamya'dır. Antik Mezopotamya'da su, dağ, güneş, ışık, gökyüzü vb unsurlar Keldanilerin inanç sistemlerinde önemli bir konuma sahipti.⁷² Mezopotamya'nın yanı sıra İslam  ncesi Türk inançları arasında da gökyüzü, yıldızlar, su vb inançların olduğu bilinmektedir.⁷³

⁷⁰ James Darmesteter, *The Sacred Books Of The East, Volume IV, The Zend Avesta Part I The Vendidad*, Oxford 1895, Introduction bölümü, s.lvii.

⁷¹ Darmesteter, *The Zend Avesta Part I The Vendidad*, Introduction bölümü, s.lvii

⁷² Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s.51-52.

⁷³ Türklerin, İslam öncesindeki gökyüzü, sular, yıldızlar vb cisimler hakkındaki inançları için Bkz. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, ev: Aykut Kazancıgil, İkinci Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1998, s.81-123.

Arilerin, benzer inançlara sahip topluluklardan farkı tabiat güçlerinde olduklarına inandıkları tanrıları sistematik bir şekilde iyi ve kötü olarak sınıflandırmış olmalarıdır. Yani Ariler doğa güçlerini tanrılaştırmanın yanında, tanrıları iyi ve kötü olarak kategorize de etmiştir. Bu taksimde tabiatın faydalı olarak telakki edilen gökyüzü, ışık, yağmur, ateş, güneş, rüzgâr, su, toprak, yağmur vb yönlerinin iyi tanrılar tarafından yönlendirildiğine, bunların dışında kalan ve insana zarar veren, insana faydalı yönlerin olmadığı durumlar kötü olarak kabul edilmekte ve bunlara kötü güçlerin neden olduğuna inanılmaktaydı. Bu açıklamalardan insanlara faydalı olan unsurların iyi tanrılar kötü ve zararlı unsurların kötü tanrılar tarafından yönetildiğine inanıldığı anlaşılmaktadır.

Sykes'ın konuyla ilgili olarak aktardığına göre Antik Arilerde katıksız bir doğa tapımı mevcuttu. Parlak gökyüzü, ışık ateş, rüzgâr, hayat verici yağmur vb unsurlara tanrısal varlıklar olarak tapınılıyordu. Bu sistemde gökyüzü en önemli unsuru oluşturuyordu. Güneş gökyüzünün gözü, ışık oğlu olarak kabul ediliyordu. Karanlık ve kuraklık ise lanetli şeytanların işiydi.⁷⁴ Sykes'e göre İran Arilerinin Kötü Güç ile ilgili mitosları da mevcuttu. Buna göre İran Arileri, Kötü Gücün ülkelerini buza çevirmesi ve oturulamaz hale dönüştürmesi yüzünden vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardı.⁷⁵

Ayrıca bu iki farklı güç arasında bir savaş ve mücadele olduğuna inanılmaktaydı. Bu inanç sisteminde tabiatdaki düzen ve iyi şeyler ile yine tabii bir olay olan kuraklık, kıtlık, karanlık, hastalık vb durumların karşılaştırıldığı birbirlerine düşman olarak telakki edildikleri görülmektedir. Bu konunun Hint ve İran inançlarında görülen *rta* ve *aşa* inancıyla ilişkisi vardır. Her iki inanç sisteminde de kâinatta bir düzen olduğuna, bu düzenin İran'da Ahura Mazda

⁷⁴ P.M. Sykes, *History of Persia*, London 1915, vol I, s.104.

⁷⁵ Sykes, Vol I, s.101.

tarafından, Hindistan'da Varuna tarafından korunduğuna inanılmaktaydı. Bu düzenin bozulduğu/olmadığı durumlar ise kötü olarak algılanıyordu. Aslında iki özellik karşılaştırıldığında birbirleriyle ilintili oldukları görülmektedir. Yani yağmur olmadığında kuraklık ve kıtlık, aydınlık olmadığında karanlık, sağlık olmadığında ise hastalık ortaya çıkmaktaydı. Arilerin kötünün ortaya çıkmasını iyinin olmamasına dayandırdıkları anlaşılmaktadır. Yani Antik Arilerin inançları iki Őeyin takdis edilmesi esasına dayanmıştır. Bu iki Şey, iyilik ile kötülük veya aydınlık ile karanlık olgularıdır.

Var olan tüm dünyanın düzeni, Hint-İranlılar tarafından *rta* denilen ve onun Avesta dilindeki karşılığı, aynı zamanda ahlaki bir anlamı da olan *aşa*, doğa yasaıyla ayakta kalmaktaydı. Aşa'nın karşılığı ise yalan -druj- dir.⁷⁶ Hindistan'da *rta*'nın koruyucusu olarak Varuna kabul edilmiřken⁷⁷ İran'da *aşa*, Tanrı'nın tahtını tutan gerçek, evrenin kendisine göre yapıldığı büyük yasa; Tanrı'nın planı olarak kabul edilmiştir. Buna göre *Aşa*, bütün görünen yaratılışı yöneten, Tanrısal plan ya da yasadır.⁷⁸

Tabiatta söz edilen ilk ilke monoteizmi gösterirken ikinci ilke ise savaş ve mücadeleyi yani düalizmi ağrıştırmaktaydı. Bu yüzden Darmesteter, Hint-İran dinlerinde gizli bir monoteizm ile bilinçsiz (unconscious) bir düalizm olduğunu belirtmektedir. Darmesteter'e göre her iki kural sonraki Hint düşüncesinde yavaşça ortadan kalkmış fakat İran Mazdeizmi bu iki düşünceyi de kaybetmemiştir. Mazdeizm, bunun üzerine yeni bir Şey de eklememiştir. Mazdeizmin asıl  zg n eylemi de her iki fikri de eşit ve güçlü bir Şekilde ilerletmek ve güçlendirmek olmuştur.⁷⁹ Antik İran düşüncesinin bu

⁷⁶ *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, s.10.

⁷⁷ Kadir, "İslam  ncesi Hint Düşüncesi", c.I, s.36. Fiziki ve ahlaki düzeni sağlayan ve koruyan odur. Bkz. Kadir aynı yer.

⁷⁸ Taraporewala, *Zerdüşt Dini, Zerdüşt' n Gathaları...*, s.39-40.

⁷⁹ Darmesteter, *The Zend Avesta Part I The Vendidad*, Introduction bölümü, s.lviii

özellikleri sonraki dönemlerde monoteist Zerdüş'te ait Avesta'ya da girmiştir.

Bu dini yapının ana hatları incelendiğinde yaşam şartlarının ve hayat tarzının bu din üzerinde etkili olmuş olduğu görülecektir. Bu bağlamda Antik İran'da hem iyi hem de kötü olarak kabul edilen kavramların tanrılaştırıldığı görülmektedir. Mary Boyce, Pagan İran'da iyi tanrılar gibi kötü tanrıların da soyut düşünceden üretildiğini, gazap, kıskançlık ve tembellik gibi soyut kavramların tanrılaştırıldığını belirtmiştir.⁸⁰ Yani, açlık, susuzluk, hastalık, yaşlılık ve bitkinlik gibi durumlar ile haset, kıskançlık, tembellik gibi kötü huylar da somut birer güç olarak algılanmış ve bunlar için birer kişilik tasavvur edilmiştir.⁸¹

Antik Ari düalizminin, bu inanç sistemine uygun bir ibadet sistemi de geliştirmiştir. Ariler, iyi tanrılar tarafından yönlendirildiğine inanılan tabiatın faydalı yönlerinin kötü tanrılar tarafından yok edilmemesi ve yerlerine kötü güçlerin neden olduğuna inanılan zararlı tabii olayların çıkmaması için ibadet etmekteydiler. Buna göre tabiatın zararlı yönlerinden kurtulmak için "Işığın karanlığı yok etmesi, rüzgârın ve yağmurun kuraklığı gidermesi için" tanrılara övgü, şükür ve duaları içeren sade ve basit bir inanç sistemi geliştirmişlerdi.⁸² Bu sistemde, kötü ruhları yatıştırma yoktu. Kötü ruhlar daha çok iyi ruhlarla karşılaşır onlar tarafından mağlup edilmekteydiler. İyi ruhların bunu yapmaları da insanların dua ve kurbanlarına bağlıydı. Bu durumdan insanın bu inanç sisteminde konumunun yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Antik Ari inanç sisteminde insanın tanrılara karşı konumu, yardım için dua etmesi, kutsamak için ilahiler söylemesi, kurbanlar sunması, hepsinin

⁸⁰ Mary Boyce, *History Of Zoroastrianism vol. I*, s.87-88.

⁸¹ Asiye Tıgılı, *Zerdüş'te Hayatı ve Öğretisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s.72-73.

⁸² Zenaide, s.39-40.

 st nde *haoma* ieeği sunmasının, iyi tanrılarını kötü tanrılara karşı g clendirdiğine inanılmaktaydı.⁸³

Ari düalizminin ortaya çıkması ve tanrılarının tabiatla ilgili olması sadece sosyal yaşam ile değildir. Antik Hint-Arilerin tabiat güçlerini ve soyut düŐünceleri sık ve kolay bir Şekilde tanrılaŐtırmasını araŐtıran Max M ller bunu, Aryan dillerinin sahip olduğu özelliklere dayandırmıştır. Max M ller'e göre Ari diller, özellikle eğretileme yönünden çok zengin olan Sanskritçe, bu özelliği nedeniyle sayısız mitos ortaya çıkarmıştır. M ller'e göre, bir sözcük eğretilemeye yer verdikten ve bu da kavranılamaz olduktan sonra mitoloji ortaya çıkabilir. Herhangi bir sözcük eğretilemeli olarak kullanıldıktan sonra, kökensel anlamından eğretilemeli anlamına geçiŐini sağlayan derecelerin, açık bir anlamın dışında kullanıldığı her defasında, mitolojinin ortaya çıkması söz konusudur. Bu dereceler unutulduğunda ve yerine yapay dereceler konuğunda ortaya mitoloji çıkar. Başka bir ifade ile bir dil yetisi hastalığı ortaya çıkar. Eğretilemenin iŐleyiŐinin unutulması ve doğal bir olgunun bir anda kiŐileŐtirilmesi, Ari sözcüklerin saydam olmayıŐı, bilmece haline gelen köklerinin d Ő gücünü tahrik etmesinden ileri gelir. Böyle bir hastalığa yakalanmıŐ olan dil yetisi mitolojinin kaynağı olur.⁸⁴

Ari dilleri üzerine yapılan araŐtırmalarda Ari dillerin tek tanrıci dönemden izler taŐıdıđı belirtilmiştir. Dil araŐtırmalarından, daha çok filolojiden yola çıkan Pictet, Arilerin tek tanrıci eğiliminden söz etmiştir. Pictet'e göre eğer ilk Ariler, doğaya tapan çok tanrıci olmuş olsalardı, dillerinin ondan izler taŐması gerekirdi, durum böyle olmadığına göre çok tanrıciolığın olmadığı, bununla birlikte dilin daha önce teŐekkül etmiş olduğu bir zamanın olduğunu kabul etmek gerekir. Pictet, Arilerin ilkel tanrıciolığının çok tanrıciolığa evrilmesini

⁸³ Sykes, *History of Persia*, c.I, s.104.

⁸⁴ Maurice Olender, *Cennetin Dilleri Tanrısal Bir ift: Ariler Ve Samiler*, ev: Nevzat Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s.108.

ise “doğa olaylarının çeşitliliğini açıklama” arzusundan kaynaklanmış olduğunu söyler. Bu doğa olaylarının algılanışı, sözcüklerin arzusuna göre bir tanrılar kalabalığı meydana getirerek sona erer. O andan itibaren, kendi gizi içine gömülmüş olan tanrı düşüncesinin onlarda “tohum halinde” bulunduğunu kabul etmek gerekir.⁸⁵

Peki, Antik Ariler tek tanrı inancına sahip oldukları halde bunu nasıl ve niçin terk ettiler. İşte burada toplumsal hayatın etkisi, tabiatla iç içe yaşama, kabileler şeklindeki bölünme ve dilin eğretilme özelliği devreye girmiş bu durum Arileri tek tanrı inancından uzaklaştırarak düalizm merkezli çok tanrıcılığa götürmüştür. Dilin eğretilmeye izin vermesi ve ileriki dönemlerde bunların gerçek olarak algılanmaları bu sonucu ortaya çıkarmıştır.

Aynı şey düalizm için de geçerlidir. Buna göre tabiattaki faydalı ve insan için zararlı kabul edilen şeyleri ifade etmek için kullanılan kelimeler zamanla bu olayları tanrılaştırmaya götürmüştür. Bu bağlamda *Daeva* ile *Ahura*’ların bir mefhumu ya da soyut düşüncenin tanrılaştırılmış halleri olduğu görülmektedir. Örneğin adalet ve cesaret gibi soyut kavramların etkilerini ve sonuçlarını günlük hayatta fark edebilen fakat bunun mahiyetini ve kökenini çözemeyen Ariler, bir gücü olduğuna inandıkları bu tür soyut kavramlara ulûhiyet atfederek onlara cisim ve şekil verdiler.⁸⁶

Hatta bu tanrıların toplumun idealleştirdiği karakterlerle ilişkili olduğu iddia edilmiştir. Bu durum Hint Arilerinde (benzer şekilde İran Arilerinde) görülmektedir. *Deva* ve *Asuralar*’a yüklenen karakteristik özellikler, krallar ve onları destekleyen din adamlarının ve rahiplerin toplumda gelişmesini istedikleri özelliklerin yansıması olduğu belirtilmiştir. *Deva* ve *Asuralar* arasındaki farklar inançlarda,

⁸⁵ Olender, *Cenneti Dilleri*, s.121-123.

⁸⁶ Tıgılı, *Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi*, s.56.

değerlerde, insanoğlunun doğasında ve toplumun düzeninde ortaya çıkmaktadır. Hint kitapları hakkında yapılan araştırmada *deva*'ların antropomorfik özellikler taşıyan tanrılar oldukları fakat Asura'ların görünmez ve antropomorfik özellikler taşımayan tanrılar oldukları ifade edilmiştir.⁸⁷

Tabi ister düalizm ister çok tanrıculık olsun bütün bunların kaynağı yine dini düşüncedir. M ller'e göre Tanrısallık sezgisine sahip olmadan, Yunanlılar tanrıların çokluğunu hayal edemezdi. Putperestlik dahi hiç hakkı olmayan Őeye tanrısal bir yüklemin uygulanmasını gerektirir. Böylece "güneş, tanrıdır" doğrulaması, zorunlu olarak bu formülün öncesinde var olan tanrısallık düŐüncesinden tasarrufta bulunamaz.⁸⁸

D alizme götüren başka bir neden de inanılan Büyük Tanrı'nın gücüne ve kudretine rağmen tabiatta kötü olduğuna inanılan durumların yaŐanmasıdır. İyi ve kötünün aynı tanrıdan gelmesi konusunda bir çözüm bulamama, baŐa çıkılamayan ve ortadan kaldırılamayan kötülük ve buna çözüm bulma abaları Antik Arileri düalizme götürmüştür. Bu durum düalizmin monoteizmden ortaya çıkmış olduğunu gösterir. Düalizmin Dinler Tarihi içerisinde monoteizmin bozulmuş Şekli olduğu araŐtırmacılar tarafından da belirtilmiştir. Buna göre Dinler Tarihi açısından Düalizm/Seneviyye, orijinal ve ayrı bir din olmaktan ziyade, Monoteizmin bozulmuş bir Őeklidir. Yani Düalist dinlerin kuruluŐu, kötülük probleminin ön plana çıkıŐıyla ilgilidir. Hayır ve iyiliğin tanrının en baŐta gelen sıfatı olarak kabul edilmesiyle birlikte, tanrıyı kötülüklerden tenzih etmek için onun yerine bu kötülükleri yaratan ve iŐleyen başka bir sebebin bulunması gerektiği düŐünülmüŐtür. Bu sebebin de, Tanrı'nın karŐısında, Tanrı gibi ezeli olan ve Tanrı'nın baŐ edemediği, Onun

⁸⁷ <http://heritageinstitute.com/zoroastrianism/aryans/religion.htm> erişim tarihi: 05/04/2013.

⁸⁸ Olender, *Cennetin Dilleri*, s.109.

kudretini sınırlayan bir sebep olması gerektiği kabul edilmiştir. Bu da Düalizmin, Politeizmin küçülmüş bir şekli değil, Monoteizmin bozulmuş bir hali olduğunu göstermektedir.⁸⁹

SONUÇ

Toplumsal yaşam, coğrafi özellikler ve iklim yapısı özellikle insanın doğa kuvvetlerini kontrol edemediği eski dönemlerde toplumların inanç sistemini etkilemiştir. Coğrafi şartlar, iklim, kentleşme veya kırsal veya göçebe yaşam, yani toplumsal yaşam, iktisadi üretim veya tüketim biçimi, bunların hepsi inancı etkileyebilmektedir. İnsan hayatını çevreleyen bu unsurların dini inançları veya dini tutumları etkilediği birçok araştırmacı tarafından da kabul edilmiştir.

İbn Haldun gibi Müslüman ilim adamlarının yanında Max Weber, Joachim Wach gibi batılı sosyal bilimciler bunlardan birkaçıdır. Özlü bir ifade ile dini inanç ve tutumlar zaman içerisinde toplumların yaşamlarından etkilenmektedir.

Dini inancın insanı ve toplumu çevreleyen yaşam koşullarından etkilenmesi Ari mitolojisi örneğinde de görülmektedir. Bütün ilk dönem topluluklarında olduğu gibi, Hint-İran toplumlarında da din ve sosyal hayat iç içedir ve birbirini şekillendirmiştir. Arilerin yarı göçebe topluluklar olmaları, sürekli tabiatla, düşman kabilelerle mücadele içinde olmaları onların inanç sisteminin oluşması ve değişmesi üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Yaşam koşullarının etkilediği Arilerin inançlarında en dikkat çekici özellik olan tapınaklarının olmaması ve tabiat güçlerini yönlendiren tanrıların varlığını kabul etmeleri bu tezi ispatlar niteliktedir. Ari

⁸⁹ Hidayet Işık, Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1998, s.109.

tanrılarını, tabiatla ilgili kavramların kişileştirilmiş halleriydi. Bu durumun Hint ve İran mitolojisinde ortak olduğu görülmektedir. Bu tanrı sisteminde hem Arilerin tabiatla mücadele ettikleri dönemlerin izleri hem de göçebe hayatın zorlukları görülmektedir.

Ari düalizmin kökeni de yine toplumsal yaşam ve tabiatla ilgilidir. Tabiatta görülen düzen ile olumsuz kabul edilen durumların varlığı ve bunun nedenlerinin c z lememesi düalizme götürmüş “kötü” olarak kabul edilen durumları yaratan tanrıların olduğuna inanılmıştır. Tanrının iyiliği ile kötülüğün birleştirilememesinin ortaya cıkardığı düşünce karmaşasının buna neden olduğu anlaşılmaktadır.

Antik Hint-İran düalizmi, Arilerin, İran ve Hindistan’a g çlerinden sonra İran’da devam etmesine rağmen Hindistan’da zayıflamıştır. Avesta ve Rigveda’da görülen düalizm Hindistan’da zayıflamış olmasına rağmen İran’da sürmesinin nedeni İran’ın coğrafik şartlarından kaynaklanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Alıcı, Mehmet, *Kadim İran’da Din Monoteizm’den Düalizm’e Mecusi Tanrı Anlayışı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.

Albayrak, Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

Arslan, Ahmet, *İbn-i Haldun*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri, Cev., Fahriye Adsay/İbrahim Bing l, Avesta Yayınları, İstanbul 2012.

Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2005.

Bianchi, Ugo-Stoyanov, Yuri, "Dualism", *Encyclopedia of Religion*, USA, 2005.

Boyce, Mary, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, London 1979.

....., *History Of Zoroastrianism vol. I The Early Period*, Leiden 1975.

Campbell, Joseph, *Doğu Mitolojisi Tanrının Maskeleri*, Çev: Kudret Emiroğlu, 3.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

Darmesteter, James, *The Sacred Books Of The East Volume XXIII, The Zend Avesta Part II*, Oxford 1883.

....., *The Sacred Books Of The East, Volume IV, The Zend Avesta Part I The Vendidad*, Oxford 1895.

Dhalla, Maneckji Nusservanji, *Zoroastrian Theology From The Earliest Times To The Present Day*, New York 1914.

Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mystera'larına*, c.I, Çev: Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, 2.Basım, İstanbul 2007.

Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2000.

Gündüz, Şinasi, *Sâbüler Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara 1999.

....., "Maniheizm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.27, Ankara 2003.

Herodotos, *Tarih*, Çev: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Işık, Hidayet, *Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1998.

İbn Haldun, Muhammed b. Abdurrahman b. Haldun Hadrami, *Mukaddime*, c.I, ev: Halil Kendir, Yeni şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004, c.I

Kadir, C.A., "İslam  ncesi Hint Düşüncesi", ev: Kürşat Demirci, *İslam Düşüncesi Tarihi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1990, c.I.

Kak, Subhash, *Vedic Elements In The Ancient Iranian Religion of Zarathustra*, Adyar Library Bulletin, vol. 67, 2003

Kızıl, Hayreddin, "Rigveda ve Avesta Tanrı Panteonundaki Benzerlikler", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Yıl:13, Sayı:1, Bahar 2013.

Maher, Michael, "Dualism", *Catholic Encyclopedia*, V, tarihsiz, 379.

Mallory, J.P., *Hint Avrupalıların İzinde Dil, Arkeoloji ve Mit*, ev: Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2002

Mills, Lawrence, *Our Own Religion in Ancient Persia*, USA, Open Court Publishing Company, 1913

Moulton, James Hope Moulton, *Early Zoroastrianism*, London 1926.

Olender, Maurice, *Cennetin Dilleri Tanrısal Bir ift: Ariler Ve Samiler*, ev: Nevzat Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, Birinci Baskı Ankara 1998.

Oymak, İskender, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)*, Elazığ 2003.

Pettazoni, Rafaella “Yüce Varlık: Fenomenolojik Yapı ve Tarihsel Gelişim”, *Tanrı'ya Dair*, Derleyen ve Çeviren: Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul 2002

Raju, P. T.- Chan, Ningtsit – Kitagawa, Joseph M. ve Faruki, İsmail Raci, *Asya Dinleri*, Tükçesi, Abdullah Davudoğlu, İnkılab Yayınları, İstanbul 2002

Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev: Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1998.

Sinanoglu, Mustafa, “Seneviyye” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.36, İstanbul 2009.

Sykes, P.M., *History of Persia* vol I, London 1915.

Şehristani, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal – Dinler ve Mezhepler Tarihi-*, Çev: Muharrem Tan, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2006.

Şeriati, Ali, *Dinler Tarihi*, Çev: Erdoğan Vatanserver, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2001

Taraporewala, Irach J.I., *Zerdüşt Dini, Zerdüşt'ün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*, Çev: Nice Damar, Avesta Yayınları, İstanbul 2002

Tıgılı, Asiye, *Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004

Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çev: Ünver Günay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.

Weber, Max, “Din Sosyolojisi”, Çev: Mevlüde Ayyıldızoğlu, *Din Sosyolojisi*, Der: Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara 1998

....., "Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi", *Din Sosyolojisi*, ev: Yasin Aktay, Der: Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara 1998.

Yıldırım, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.

Yitik, Ali İhsan- Arslan, Hammet, "Vedalar ve Kaynağı  zerine, *Milel Ve Nihal Dergisi*, c. VIII, sayı 1, Ocak-Nisan 2011.

Zenaidi, A. Ragozin, *Media, Babylon, Persia From the Fall of Nineveh To The Persian War*, Lonbon 1889

İnternet

<http://www.iranicaonline.org/articles/arya-an-ethnic-epithet>, Bailey, H. W. erişim, 20/05/2013

<http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/index.htm> erişim 21/04/2013.

<http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/aryans/religion.htm> erişim 05/04/2013

<http://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rv01054.htm> erişim 21/04/2013.